

بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه

موردی: شهر ری

اصغر مولائی* - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران
محمد تقی پیربابایی - استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

چکیده

فضاهای مذهبی نقش مهمی در ساختار فضایی شهرهای ایرانی و حیات فردی-اجتماعی شهروندان دارد. این فضاها ضمن داشتن مرکزیت در استخوان‌بندی شهرهای ایرانی، بستر رویدادها و حیات فرهنگی-اجتماعی شهروندان در مناسبتها و ایام خاص می‌باشد. اما تحولات فرهنگی-اجتماعی دوره معاصر، تغییراتی قابل توجه را در برنامه‌ها، طرح‌ها، سرمایه‌گذاریهای شهری موجب شده است. تحولاتی که اغلب زمینه‌های بومی را نادیده می‌گیرد. یکی از این زمینه‌ها، زمینه دینی و مذهبی شهروندان و فضاها و مراکز مربوط به آنهاست. حال این پرسش به ذهن متبادر می‌شود که فضاهای دینی و مذهبی در نظر مردم چه جایگاهی دارند؟ تحقیق حاضر به بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی مردم در شهرهایی با مراکز مذهبی شاخص مانند شهر ری با مرکزیت مذهبی حرم شاه عبدالعظیم(ع)، می‌پردازد. در این تحقیق با روش تحقیق با تکنیک استخراج تصویر ذهنی شهروندان و پرسش‌گری در مورد تعلق خاطر به فضاهای عمومی و همگانی، مورد بررسی قرار گرفته است. طی این مطالعات، ضمن مصاحبه و پرسش از ۶۸ نفر از ساکنان، عابران و مراجعین فضاهای مذهبی شهری در نقاط مختلف شهر، نقشه ذهنی ۴۰ نفر از شهروندان استخراج گردید: در این نقشه‌های ذهنی، فضاهای مذهبی به‌عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم و نقطه آغازین، کانونی و محل تاکید نقشه‌ها بوده‌اند. همچنین در پرسشنامه‌های مذکور که ۵۴ نفر آن را پاسخ داده‌اند (فضاها و مکانهای مورد علاقه خود را به ترتیب اولویت نام ببرید): فضاهای مذهبی بالاترین و بیشترین اولویتهای انتخابی و تعلق خاطر شهروندان را داشتند. این فضاهای عبارتند از: حرم حضرت شاه عبدالعظیم(ع) و فضاهای پیرامونی، مجموعه آرامگاهی ابن بابویه و امامزاده عبدالله. همچنین نتایج نشان می‌دهد که فضاهای عمومی جدیدالاحداث مانند پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه کمربندی شهری، پاساژها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحبه‌شوندگان و اولویتهای مورد علاقه‌شان جایگاهی نداشته‌اند. بنابراین «شناخت، تحلیل و ارزیابی» برنامه‌ها و طرحهای شهری از طریق مراجعه به تصویر ذهنی شهروندان و پرسش از آنها و مدنظر قرار دادن تصویر ذهنی و آرای مردمی، امری ضروری و مهم در توسعه شهری به سمت پایداری ارزشهای بومی و زمینه‌ای می‌باشد.

واژگان کلیدی: فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی، نشانه، شهری، حرم حضرت عبدالعظیم(ع).

Recognition the religious places as Strategic Urban Signs in Iranian Cities; (Case Study: Shahr-e-Ray)

Abstract

The Urban design is a course, profession and art that aims to upgrading environmental qualities. In this field, attention to vernacular contexts especially religious and cultural places and citizen's cognitive image is very essential. Religious places as unifier complexes, has a basic role in urban life. Iranian cities has many religious spaces, as valuable contexts that are threatened by adverse urban construction. Now this question are introduced that though contemporary evolutions, what importance of religious places in urban life and citizen's cognitive image? This research aims to studying the importance of religious places especially religious places in citizen's cognitive image as identical themes in cultural, social and physical aspects of Iranian cities. The research methods that used in this paper is descriptive, analytical, and exploratory and case study research method with questionnaire usage, interview from people about their cognitive image techniques. In case study, via interview from 40 people of Shahr_e Ray citizens, the cognitive image of Ray citizen's has questioned. This questionnaire showed the religious spaces are the basic, important, essential signs and places in urban life. Also religious places are maximum interests between other places. Shah-Abdol-Azim Shrine, Ebn-e-Babouye cemetery and Imamzadeh-Abdollah are the most interesting places. Against, other modern spaces such as parks, cinema, mall and highway have very low role in people's cognitive images.

Keywords: Religious Spaces, cognitive image, Shahr-e-Ray, Shah-Abdol-Azim Shrine.

مقدمه

از نظر میرچا الیاده، مکانهای مقدس فناپذیرند و به عنوان سمبلی از جاودانگی جامعه دینی شناخته می‌شوند. وی اماکن مذهبی را محورهای جهان می‌نامد چرا که آن مکان از زوایه نگاه زائر به منزله مرکز جهان اوست. فضاهای مذهبی به مکانی برای رویدادهای مذهبی برخاسته از اعتقادات دینی و سنتی هستند که از نگاهی واقع‌گرایانه در زندگی معاصر شهرهای شیعی از دیرباز حضور داشته‌اند. فضاهای مذهبی در سفرنامه‌های سیاحان اروپایی در دوره‌های صفویه و قاجاریه نیز مهم و با اهمیت بوده‌اند. دوران صفوی، اوج رونق سفر سیاحان و جهانگردان به ایران است و جهشی که در این دوران صورت گرفت، موجب شد سیاحت اروپاییان به ایران مورد توجه قرار گیرد و در ادوار بعد به اوج خود برسد. بطوریکه اکثر سفرنامه‌هایی که درباره ایران نوشته شده مربوط به دوران صفویه و بعد از آن است (دانش‌پژوه، ۱۳۸۵، صص ۳۶-۳۸). انگلبرت کمپر سیاح آلمانی که در سال ۱۶۸۳ م، در زمان شاه سلیمان صفوی، به ایران سفر کرده است مشاهدات خود را اینگونه بیان می‌کند: مقابر یا بقاع متبرکه از نظر تقدس و طرز ساختمان با مساجد چشم و هم‌چشمی برخاسته‌اند. حالت احترام‌آور تعظیم ایرانیان برای چنین مقبره‌هایی حیرت‌آور است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۳۳). ایرانیان از قبور امامزاده‌ها که در دوران صفویه به بهترین وجه تجدید ساختمان و تزیین شده، مراقبت کرده‌اند. این امامزاده‌ها از طریق وقف مزارع، دهات و گرمابه‌ها از عواید بسیاری بهره‌مند می‌شدند، این عواید خرج نگهداری ساختمانها، تهیه روغن چراغها، تامین معاش متولیان و قاریان می‌شده است (کمپر، ۱۳۶۳، ص ۱۲۴). اغلب بقاع متبرکه و فضاهای مختلف آن به عنوان گنجینه‌های هنر و معماری ایرانی-اسلامی تلقی می‌شوند. همین امر بیانگر اعتبار و ارزش اجتماعی امامزادگان در نزد عموم جامعه و اهل فن و هنر است. از نظر سیاحان و مستشرقان، هنرهای بکار رفته و آثار ایجاد شده، یکی از بهترین نمونه‌های هنر و معماری محسوب می‌شوند (ابن بطوطه، ۱۳۷۶، صص ۴۰۷/۱ و هیل، ۱۳۶۸، ص ۸۴). دین و مذهب با زندگی و حیات مردم شهرهای ایران عجین می‌باشد، به عبارت دیگر دین و مذهب رابطه‌ای ژنتیکی و فطری با مردم دارند. این امر را می‌توان در رویدادها و مناسبت‌های خاص مذهبی همچون ایام ماه رمضان و محرم مشاهده نمود. از این‌رو فضاها و مراکز دینی و مذهبی نیز باید جایگاهی والا در زندگی

مردم داشته باشد. اما زندگی دوره معاصر با پیچیدگی‌های متعدد در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی، کالبدی و ... این امر را با تهدید و چالش‌هایی جدی مواجه کرده است. تحولات فرهنگی بویژه نفوذ فرهنگ بیگانه به زندگی مردم، توجه به دین و مراکز دینی مذهبی را از اهمیتی مضاعف برخوردار می‌کند. تحقیق در این راستا از راهها و شیوه‌های مختلفی ممکن می‌باشد. در حوزه رشته طراحی شهری، یکی از شیوه‌های سنجش و ارزیابی اهمیت و جایگاه چنین مراکز و فضاهایی، استخراج سیمای شهر یا تصویر ذهنی شهروندان است. همچنین با پرسش از شهروندان می‌توان میزان تعلق خاطر شهروندان به مراکز و فضاهای موردنظر را تعیین و از نتایج آن در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها استفاده نمود.

هدف این تحقیق، تبیین جایگاه و اهمیت مراکز و فضاهای دینی- مذهبی در زندگی شهروندان از طریق کاوش در تصویر ذهنی آنها و نیز سنجش تعلق خاطر شهروندان به این مراکز می‌باشد. این تکنیک نوعی نظرسنجی از مردم و شهرسازی مشارکتی و بکارگیری نظر شهروندان در فرایند توسعه شهری است. تحقیق درباره سیمای شهر نخستین با توسط کوین لینچ، شهرساز و پژوهشگر آمریکایی، انجام و مطرح شده است. اما در کشورمان این موضوع بیشتر در حد آموزه‌های دانشگاهی بوده و هنوز جایگاه آنچنانی در برنامه‌ریزی و طراحی شهرها ندارد. بنابراین ضمن طرح مساله فوق و اهمیت فضاهای مذهبی به‌عنوان عناصر بومی و زمینه‌ای در ابعاد فضایی/کالبدی و فرهنگی - اجتماعی شهرهای ایرانی، سوال‌های این تحقیق عبارتند از: ۱) تصویر ذهنی چیست؟ و چه اهمیتی در توسعه شهری معاصر دارد؟ ۲) فضاهای مذهبی چه جایگاهی در تصویر ذهنی مردم دارند؟ ۳) شهروندان چه مکانهایی را دوست دارند؟

روش تحقیق

در تحقیق حاضر، با مطالعه و پژوهش در مبانی نظری «فضاهای مذهبی، تصویر ذهنی مردم و تعلق خاطر شهروندان»، به تبیین اهمیت و رابطه آنها پرداخته می‌شود. سپس در نمونه مورد بررسی، از دو تکنیک به‌عنوان مکمل هم استفاده شده است: براین این منظور تعداد ۶۸ پرسشنامه بین پرسش‌شوندگان توزیع گردید. در پرسش اول که ۴۰ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پر نمودند، تصویر ذهنی ۴۰ نفر از شهروندان شهری استخراج و نقشه‌های

حاصله روی هم‌پوشی و تحلیل گردید. پرسش‌شوندگان طیفی تقریباً برابر از ساکنان محله‌های پیرامون (بوژه محله نفرآباد)، کسبه و عابران و مراجعین به فضاهای عمومی (بوژه بازار تاریخی شهرری، پایانه اتوبوس، ایستگاه مترو شهرری) می‌باشند. در تکنیک دوم که ۵۴ نفر از پرسش‌شوندگان آن را پاسخ داده‌اند با تکنیک پرسش‌گری از شهروندان درباره فضاهای مورد علاقه‌شان، ترتیب اولویت تعلق خاطر فضاهای مهم شهری استخراج، جمع‌بندی و تحلیل شد. در پایان با جمع‌بندی و تجزیه و تحلیل این نتایج به استنتاج و نتیجه‌گیری پرداخته شده است. در تکنیک پرسش‌گری سعی شد از هرگونه اعمال نظر به افراد پرهیز گردد. با این فرض که تمامی گزینه‌هایی که در پاسخ‌ها دریافت کردند در تحلیل‌های پژوهش لحاظ شوند. بنابراین در این بخش طیفی متنوع از گزینه‌ها، اعم از مکانهای پرتکرار (مکانهای با تعلق خاطر بیشتر) یا مکانهای کم‌تکرار (مکانهای با تعلق خاطر کمتر) عنوان شد که لیست مکانهای مورد پرسش را تشکیل می‌دهند.

فضاها و مراکز دینی - مذهبی شهرها

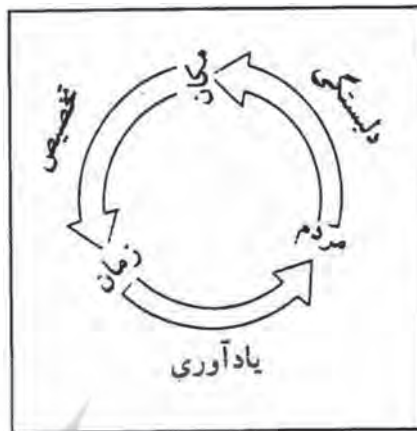
یکی از مهم‌ترین گرایش‌های فطری انسان، حس عشق و پرستش می‌باشد (مطهری، ۱۳۷۰، ص ۳). هر آنچه بود، هر آنچه هست و هر آنچه خواهد بود با پرستش بوده و خواهد بود. پرستش رکن هستی است. سبب اتصال خالق و مخلوق، علت ارتباط فرع با اصل و دلیل پیوست ناقص به کامل است. هیچ‌گاه و هیچ‌جا از معبود بی‌نیاز و از پرستش بیگانه و از پرستنده خالی و از پرستشگاه تهی نبوده‌اند (جوهری، ۱۳۸۵). و این امر دلیلی بر اهمیت فضاهای مذهبی می‌باشد. شاید مهمترین مکان مذهبی در کل عالم از آغاز هبوط آدم بر زمین، بنای کعبه و مجموعه مسجدالحرام باشد. «همانا اولین خانه‌ای که برای مردم و عبادت آنها قرار داده شد سرزمین مکه است که پربركت و مایه هدایت جهانیان است» (سوره بقره، آیه ۳۸). مسجد در صدر اسلام مرکز فرماندهی، محل قضاوت، سیاست و میعادگاه تجمع و تصمیمات بود و این سنت در زمان خلفا و امیرالمومنین نیز ادامه داشت. زیرا اسلام دین جامع دنیا و آخرت است و حاکم بر دنیا باید دین و خدا باشد (جوهری، ۱۳۸۵). امام خمینی نیز مسجد را مرکز و کانون می‌داند: مسجدالحرام و مساجد در زمان پیغمبر اکرم مرکز جنگ‌ها و سیاست‌ها و مرکز امور اجتماعی و سیاسی بوده ... از مسجد شروع کنید این امور را مسجد در

هر شهر و دیاری مرکز تجمع مسلمین و تلاقی افکار و عقاید آنها بوده و نیز به همین سبب بود که تعلیمات پیامبر اسلام و خلفا غالباً در مسجد مدینه صورت می‌گرفت و همین سنت تا چند قرن باقی بود. در قرون نخست هر نوع تجمع سالمی در مسجد صورت می‌گرفت. درهای مسجد شب و روز باز بود. مردم عادی پس از ادای نماز ساعاتی برای ملاقات با دوستان، کسب اطلاعات و پرداختن به اخبار نو در محوطه مسجد باقی می‌ماندند. و صرفاً یک مکان مذهبی به طور مصطلح نبود، بلکه در آن فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی نیز صورت می‌گرفت (جوهری، ۱۳۸۵). می‌توان گفت که مسجد به عنوان قلب تپنده شهر و مهمترین مرکز اجتماعی و فرهنگی مسلمانان و با کارکردهای چندگانه بوده است.

به‌طور کلی بناهای دوره اسلامی را می‌توان در دو گروه عمده تقسیم نمود: ۱) بناهای مذهبی شامل مساجد، آرامگاهها، مدارس، حسینیه‌ها، تکایا و مصلی‌ها؛ ب) بناهای غیرمذهبی شامل پلها، کاخها، کاروانسراها، حمامها، بازارها و مساجد مهمترین بناهای مذهبی هر شهر و روستا هستند که همواره نقش مهمی در زندگی مسلمانان داشته‌اند. اهمیت مساجد در شهرها به‌حدی بود که اگر شهری مسجد جامع یا آدینه نداشت، اهمیت شهری هم نداشت (کیانی، ۱۳۸۱، ص ۸). نزد مسلمانان فضاهای مذهبی از نظر قداست به چند گروه تقسیم می‌شوند: الف) حرم و یا مرقد‌های امامان و یا منسوبین آنها؛ ب) حرم و یا مرقد غیر امام‌زادگان؛ ج) مساجد و مصلی‌ها؛ د) تکایا و حسینیه‌ها (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). در فرهنگ عمید معنی تکیه و حسینیه هر دو یکی بشمار رفته اند و تکیه در لغتنامه دهخدا پشت به چیزی گذاشتن معنا شده و معنای مجازی‌اش اعتماد است. با توجه باینکه در فضاهای گروه (الف، ب و ج) اصل کلی برای انجام مراسم زیارت همراه با تلاوت قرآن و کتاب دعا و ادای نماز است و غیر مسلمانان حق ورود به آنرا ندارند و لیکن در تکایا و حسینیه اصل بر انجام مراسم مذهبی مخصوصاً مراسم ایام محرم می‌باشد و غیر مسلمانان نیز در این مراسم شرکت می‌کنند. حرم امامان و یا منسوبین آنها در هر شهر و یا کوی و برزن وجود ندارد و لیکن در هر شهر و یا قصبات و دهات ایران تکایا و حسینیه‌ها احداث شده و وجود دارند. مسلمانان شیعه ایرانی عشق خاصی به امامان مخصوصاً حضرت امام حسین (ع) دارند و حسینیه محلی که ماه محرم در آنجا به مناسبت شهادت امام حسین روضه

خوانی و عزا داری می‌کنند (علی‌آبادی، ۱۳۹۰). حسینیه‌ها و تکایا به‌عنوان تجلی وحدت در محیط کالبدی، اتحادی بین زمان، مکان و مردم می‌باشد (امین‌زاده، ۱۳۷۹).

شکل ۱. وحدت بین زمان، مکان و مردم در حسینیه؛
ماخذ: امین‌زاده، ۱۳۷۹.

یکی از ویژگیهای مذاهب وجود مناسک و سنتهای فردی و اجتماعی خاصی است که به‌عنوان مناسک مذهبی شناخته می‌شوند. مناسک اساساً برای حفظ انسجام گروهی‌اند و برای کارکرد درست زندگی اخلاقی به اندازه خوراک برای حفظ زندگی جسمانی اهمیت دارند و از طریق همین مناسک، گروه خود را تایید و حفظ می‌کند (همیلتون، ۱۳۹۰، ص ۱۷۸). از نظر جامعه‌شناسی دین، زیارت، دربردارنده شیوه‌های اساسی ارتباط نمادین انسانها یعنی زبان گفتاری، نوشتاری و جسمانی است که آموزش و حفظ میراث فرهنگی را تسهیل می‌کنند.

بنای آرامگاه‌ها به‌عنوان سمبل خواسته‌های سیاسی و مذهبی شیعه شناخته شد. پس تعجبی نیست که آرامگاه‌ها، هدایای فراوان شامل پول و ملک و اثاث و موقوفاتی برای تامین آینده را به آینده خود جلب می‌کرد (هیلن براند، ۱۳۸۹، ص ۶۱). با سمبل‌ها بود که شیعه با احداث آرامگاه‌ها، می‌توانست حقانیت خود را به اثبات رسانده، به بهشتی که انسان پرهیزگارد انتظار آن بود اشاره نماید (هیلن براند، ۱۳۸۹، صص ۶۷-۶۸). اوج این اقدامات در دوران صفویه و قاجاریه مشاهده می‌شود. زیرا شالوده کلامی و مذهبی مشروعیت صفویان در پذیرش تشیع دوازده امامی از سوی عموم مردم و نقش صفویان به‌عنوان متولیان این مذهب بود (بلر و بلوم، ۱۳۹۰، ص ۴۷۶).

امامزادگان به‌عنوان فضاهای اجتماع‌طلب در مقابل

فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع‌طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی، بدلیل ویژگیهای نور و صداها و نجوای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صداها را باید موسیقی دلنشین و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴).

کیلفورد گیرتر، انسان‌شناس آمریکایی، معتقد است: بدون شک مراسم مذهبی، موقعیتهای برجسته‌ای هستند که از طریق آنها سمبلهای مذهبی برای حفظ ایمان کوشش می‌کنند برای اکثریت مذهبی‌ها در هر جمعیتی، شرکت در اشکال مختلف مراسم موجب می‌شود علاوه بر مواجه شدن با یک جهان‌بینی آن را به‌عنوان وجهی از شخصیت خود نهادینه سازند (مک لولین، ۱۳۸۳، ص ۱۱). ساخت مساجد در تمامی شهرهای اسلامی عمومیت دارد اما آرامگاه امامزادگان و حسینیه‌ها و تکایا مخصوص شیعیان می‌باشد و در شهرهای سنی‌نشین وجود ندارد (سلیمانی، ۱۳۸۸، ص ۱۵). امامزاده‌ها در شهرها یک ناحیه هسته‌ای مهم را بوجود می‌آورند. حتی در برخی از موارد دلایل عمده تاسیس اولیه یا توسعه بعدی شهرها به‌شمار آمده است. اماکن مذهبی، از جمله امامزاده‌ها، پذیرای زائران از شهر خود یا شهرهای مجاورند و بیدن ترتیب، گردشگری مذهبی را رونق می‌دهند (Eccles and Costa, 1996, 84).

مراکز و مجموعه‌های مذهبی را همچنین می‌توان به‌عنوان جاذبه‌هایی برای گردشگران در نظر گرفت. گردشگری مذهبی و زیارتی، یکی از تنگنیزه‌های مهم گردشگری در جهان است. این نوع گردشگری یکی از پایدارترین انواع گردشگری است. این نوع گردشگری علاوه بر نقش مثبت در تقویت دین و مذهب، تاثیر مثبت در عمران و آبادانی منطقه نیز می‌شود (زنگ‌آبادی و باقری‌کشکولی، ۱۳۹۲، صص ۷۷۱-۷۷۲). اماکن مقدس بدلیل فراهم نمودن امکان دستیابی به رضایت معنوی و کشف مکانهای جدید، سنتها و آداب و رسوم بومی، نقطه عطفی در جذب جهانگرد را تشکیل می‌دهند (Cohen, 1992, 33). توسعه گردشگری به‌عنوان یک پدیده فرهنگی - مذهبی موجب می‌شود که

فرصت کافی برای تبادل فرهنگی و اجتماعی بین گردشگر و جامعه میزبان بوجود آید (پاپلی یزدی و سقایی، ۱۳۹۰، ص ۸۹). در گردشگری مذهبی، مزایایی همچون وجود بقاع متبرکه، مراسم و آیین‌های مذهبی، وجود امکانات اقامتی، فرصتهای خرید و جاذبه‌های گردشگری و دستیابی به آرامش روحی و معنوی باعث جذابیت بیشتر این اماکن می‌شوند (Prentice, 1993, 62). با مروری که بر اهمیت مذهب و فضاهای مذهبی رفت، اهمیت فضاهای مذهبی بیش از پیش مشخص و بیان گردید. این اهمیت، هم در دستورات شارع مقدس، ادیان مقدس بویژه دین مبین اسلام و سفارش‌های بزرگان دین و مذهب و هم در ساختار اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، مدیریتی و فضای/ کالبدی شهرهای ایرانی اسلامی روشن و بارز می‌باشد.

ادراک، تصویر ذهنی و ابعاد آن ادراک

ادراک مردم از فضاها و بناها از آنجایی مهم است که می‌تواند احساس تعلق و رضایت آنها یا عدم تمایل و نارضایتی آنها را نسبت به فضاها و بناها بیان نماید. مطالعه ادراکات شهروندان می‌تواند در سنجش جایگاه فضاها و تعیین اهمیت آنها از نظر آنها مشخص نماید. به فرایند آگاه شدن از اشیاء، ویژگیها و رابطه‌ها از طریق اندام‌های حسی ادراک گفته می‌شود. گرچه در ادراک همواره محتوای حسی وجود دارد، با این حال آنچه ادراک می‌شود متأثر از تجربه پیشین است به نحوی که ادراک را باید چیزی فراتر از ثبت محرک‌های موثر بر اندام‌های حسی دانست (کارمونا، ۱۳۸۵). «رلف»^۱ استدلال می‌کند که تصاویر محیطی تنها تجربه‌های انتخابی یک واقعیت خارجی نیستند بلکه تفسیرهای ارادی است از آنچه هست یا آنچه باور نشده است که باشد. ادراک به جای آن که یک فرایند ساده بیولوژیکی باشد، به طور فرهنگی و اجتماعی آموخته می‌شود. در صورتی که احساسات ممکن است برای همه مشابه باشد، چگونه افراد، تحت تاثیر سازماندهی و ارزیابی آن تفاوت‌های احساسی قرار می‌گیرد. تفاوتها در ادراک محیطی به فاکتورهایی از قبیل سن، جنسیت، قومیت، سبک زندگی، طول سکونت در فضا و در محیط فرهنگی، اجتماعی، فیزیکی که یک فرد در آن زندگی می‌کند و بزرگ شده است برمی‌گردد. با وجود این تشابهات در

تجربه محیط شهری گذشته و امروز به این معنی است که جنبه‌های معینی، به طور مشترک از طریق گروه وسیعی از مردم درک شده است. نقشه‌های ذهنی و تصاویر مکانها و محیطها بالاخص تصاویر مشترک، برای مطالعات ادراک محیطی در طراحی شهری یک اصل می‌باشند (کارمونا، ۱۳۸۵). نمایانگر ادراک در طراحی شهری، دارای اهمیتی ویژه و شامل هنجارهای مهمی از قبیل خوانایی و تعلق خاطر بوده و از وجوه مشترک اطلاعات مربوط به ترسیم تصویر ذهنی و از طریق استخراج تصویر ذهنی، مصاحبه، مشاهده، عکسبرداری برداشت، استنتاج و تحلیل می‌شود که در این تحقیق تکنیکهای تصویر ذهنی و پرسش از تعلق خاطر به فضاهای عمومی، انتخاب و بکار گرفته شده است.

تصویر ذهنی

از نظر کوین لینچ تصاویر محیطی از یک فرایند دو سویه منتج می‌شود که در آن محیط، بر تفاوتها و ارتباطاتی اشاره می‌کند که ناظران از آنچه دیده‌اند، انتخاب کردند، سازماندهی کردند و معنی بخشیدند (کارمونا، ۱۳۸۵). لینچ در صدد شناخت مردم شهر، تصویر جامع، یا ترکیب‌های کلیدی شهر برآمد. وی استدلال می‌کند تصاویر محیطی قابل استفاده سه خصوصیت نیاز دارند: هویت، ساختار، معنا (لینچ، ۱۳۸۱). وی اشاره می‌کند برای آنکه تصویری از شی‌ای داشته باشیم نخست لازم است شی دارای هویتی باشد که بواسطه آن شی را از اشیاء دیگر متمایز کند، صفاتی که خاص خود شی باشد و آن را منحصر بفرد می‌کند. دوم آنکه رابطه کالبدی/فضایی هر شی‌ای که در ذهن داریم با ناظر و اشیاء دیگر معلوم باشد (ساختار و رابطه فضایی). سوم آنکه باید برای ناظر واجد پاره‌ای معانی باشد، که این معانی برحسب رابطه آن با ناظر و اشیاء دیگر حاصل می‌آید اما این رابطه با رابطه کالبدی/فضایی فوق متفاوت است (پاکزاد، ۱۳۸۶). بزعم لینچ، سیمای شهر یا تصویر ذهنی، تصویری کلی از هر شهر است که در ذهن شماره زیادی از ساکنین آن بوجود آمده باشد و لازمه زندگی و کار موفق تصویر ذهنی متأثر از فضای روانی و فضای زندگی شخص می‌باشد. در محیط خود وجود چنین تصاویر کلی ضروری است. سیمای شهر را برمبنای عوامل جسمی شهر، بر اساس پنج عامل استوار است: راه، لبه، گره، نشانه و محله (لینچ، ۱۳۸۱). تصورات ذهنی مردم از ویژگی‌های یک فضای کالبدی مشخص در یک جاهایی

روی هم‌پوشی پیدا می‌کند، طوری که می‌توان بر مبنای وجوه مشترک اطلاعات مربوطه به ترسیم یک نقشه تصویر ذهنی واحد دست یافت (بتلی، ۱۳۸۵). سیمای شهر آن تصویر ذهنی است که انسان در چهارچوب ساختار شخصیتی‌اش، آگاهانه و یا ناآگاهانه از جنبه‌های خاص از واقعیت فیزیکی موجود، تجربه کرده است. این تصویر ذهنی فقط مربوط به زمان حال نبوده بلکه با تصورات ذهنی او از گذشته و آینده ترکیب شده ایجاد خاطراتی از گذشته و توقعاتی از آینده می‌کند (پاکزاد، ۱۳۸۶).

در این تحقیق همانطور که در ادامه خواهد آمد، عناصر گره و نشانه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار هستند، چرا که اغلب فضاهای مذهبی به‌عنوان گره و نشانه ادراک می‌شوند. گره‌ها نقاطی حساس در شهر ستند که ناظر می‌تواند به درون آن‌ها وارد شود و کانون‌هایی که مبدا و مقصد حرکت او را بوجود می‌آورند (لینچ، ۱۳۸۱). گره‌ها، نقاط راهبردی در یک شهر که مشاهده کننده می‌تواند در آن داخل شود و مراکز فعالیتی فشرده‌ای هستند که سفرهای شهری در آن‌ها صورت می‌گیرد، گره‌ها ممکن است مقدماتاً، تقاطع‌ها یا به طور ساده تمرکزهای موضوعی یک استفاده یا خصوصیت فیزیکی خاص باشند. گره‌های مهم، هم تمرکزها و هم تقاطع‌ها را فراهم می‌کنند. با هر دو معنی فیزیکی و عملکردی (کارمونا، ۱۳۸۵). گره، عنصری است که در ذهن انسان از تلاقی، تمرکز یا تراکم، یک سری از مظاهر، رویدادها، عملکردها و یا معانی در یک نقطه، نقش می‌بندد (پاکزاد، ۱۳۸۶).

نشانه‌ها عواملی در تشخیص قست‌های مختلف شهر هستند. خصوصیات نشانه باید چنان باشد که بتوان آن را از میان سایر عوامل بازشناخت (لینچ، ۱۳۸۱). نشانه نقاط عطف ذهنی در سیمای شهر می‌باشد که توسط ظاهر، عملکرد یا معنای یک پدیده در شهر بوجود آمده و به عنوان نقاط مبنا در جهت‌یابی استفاده می‌شوند. خوانایی یکی از مهمترین اهداف سیمای شهر بوده و نشانه نقشی اساسی در آن دارد. تسلط، تضاد شکلی یا عملکردی و محصربرفرد بودن و ... می‌توانند عنصری را به نشانه تبدیل کنند (پاکزاد، ۱۳۸۶). نشانه‌ها مراجع نقطه‌ای هستند. برخی - برج‌ها، مناره‌ها، تپه‌ها - دوردست هستند و به طور نمونه از بسیاری زوایا و فاصله‌های بالای نوک عناصر کوچک تر دیده می‌شوند. بقیه - مجسمه، نشانه

ها، درختان - محلی هستند در مکان‌های محدود و از معابر معین نمایان می‌باشند. نشانه‌ها با یک شکل واضح و شفاف با زمینه‌شان تضاد ایجاد می‌کنند و یک مکان فضایی برجسته بیشتر به سادگی قابل تشخیص است و حتماً برای مشاهده کننده مهم می‌باشد. لینچ استدلال کرد که خصوصیات فیزیکی مهم یک نشانه، مختص است: برخی مناظر که دریافت منحصر به فرد یا خاطره انگیز هستند و این که اهمیت فضایی می‌تواند عناصری را به عنوان نشانه‌ها ایجاد کند از طریق نمایان ساختن آنها از بسیاری مکان‌ها و یا خلق تضاد با عناصر مجاور همچنین چگونگی استفاده از یک محیط، ممکن است اهمیت یک نشانه را تقویت کند. برای مثال، موقعیت‌اش در یک تقاطع مستلزم تصمیم‌های مسیر می‌باشد (کارمونا، ۱۳۸۵).

جایگاه فضاها و مراکز مذهبی در تصویر ذهنی شهروندان

فضاهای مذهبی و تصاویر محیطی

طبق تحقیقات روانشناسی دین راههای برای از بین بردن آزرده‌گی روحی و روانی انسان وجود دارد که یکی از این راهها تخلیه روانی است. دین و مذهب از جمله پدیده‌هایی هستند که توانایی آرامش روحی انسانها را در خود نهفته دارند (خرم‌شاهی، ۱۳۷۲، ص ۲۹۱). زیارتگاهها در ساخت، بافت، روابط و قوانین اجتماعی، نقش مهمی را داشته و دارند. یکی از کارکردهای اجتماعی زیارتگاه نقشی است که آنها به عنوان پناهگاهی برای مظلومان و ستم‌دیدگان و یا توبه‌کنندگان ایفاء کرده‌اند. این نقش از بست نشستن روحانیون برای احیای قوانین اسلامی، تا پناهنده شدن اشرار برای گرفتن تامین جانی، قابل بررسی است (مدنی، ۱۳۷۰، صص ۳۸-۳۹).

بقاع متبرکه و حرم امامزادگان به‌عنوان فضاهای اجتماع‌طلب در مقابل فضاهای اجتماع‌گریز، با جذب شیعیان حتی غیر شیعه، به سوی خود، تسهیل‌کننده تعامل اجتماعی‌اند. فضاهای اجتماع‌طلب در کسب رضایت انسان از زندگی، امید به آینده، پویایی و تحرک او نیز نقش دارند. همچنین از منظر هنر معماری مذهبی، بناهای زیارتی، بدلیل ویژگیهای نور و صداها و نجوای مذهبی، محیط تعاملی‌ای پویا هستند. زیارت و صداها آن را باید موسیقی دلنشین و عمیق مذهبی و تاثیرگذار دانست (فرگاس، ۱۳۷۹، صص ۳۶۱-۳۶۴). بنابراین مراکز و

مجموعه‌ها و فضاهای مذهبی به عنوان عناصری بنیادین در ساختار شهرهای شیعی بوده و در قالب گره‌ها و نشانه‌های کلیدی محسوب می‌شوند. از آنجایی که لاینچ تصویر هر محیط شهری را به سه جزء هویت، ساختار و معنی تجزیه می‌نمایند؛ بنابراین رابطه فضاهای مذهبی و این سه جزء می‌تواند به صورت زیر باشد:

هویت و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی واجد صفاتی است که آن را از بقیه فضاها و مراکز متمایز می‌نماید. از نظر فرم کالبدی فضاهای مذهبی دارای اجزای خاصی همچون گنبد، مناره، گلدسته، ورودی، ایوان، رواق، صفا، جلوخان و ... می‌باشند. از نظر پیشینه نیز به منشاء و مبدا منحصر بفردی برمی‌گردند برای مثال حسینیه‌ها به واقعه عاشورا وصل شده، مساجد و مصلی‌ها به دستورات و آیین‌های دین اسلام، مرقد امامزاده‌گان به اهل بیت پیامبر(ص) و ... همچنین مراکز مذهبی عامل اتحاد و انسجام اجتماعی می‌باشند: این اتحاد در شرایط مختلف اجتماعی و زمانی می‌باشد: (۱) فضاهای مذهبی به‌عنوان کانون کمک و امداد رسانی به رزمندگان جبهه، زلزله‌زدگان، آسیب‌دیدگان و سایر نیازمندان (۲) فضاهای مذهبی به‌عنوان عامل اتحاد قومیت‌ها و جوامع خاص مانند حسینیه همدانها، بروجردیها در تهران. (۳) فضاهای مذهبی به‌عنوان مرکز و دژی استوار در مقابل ادیان و مذاهب دیگر. فضاهای دینی و مذهبی ضمن داشتن هویت متمایز و شاخص، به‌عنوان عاملی هویت‌بخش به بستر خود و کاربانش عمل می‌نمایند. مراجعین به فضاهای مذهبی با حضور در این مکانها احساس هویت نموده و مراکز مذکور عنوان تکیه‌گاه و پایگاه بافت پیرامون عمل می‌نمایند. همچنین احساس تعلق به مکانهای مذهبی و دلبستگی افراد به این مکانها نوعی پیوند بین افراد و مکانهای مذهبی بوجود می‌آورد که افراد با مراجعه به این مکانها و حضور و فعالیت در آنها احساس آرامش می‌نمایند که این امر مبین هویت‌بخشی مراکز مذهبی است.

ساختار و فضاهای مذهبی: فضاهای مذهبی، هم از نظر کالبدی در بافت زمینه‌ای خود مرکزیت دارند و هم از نظر مقیاس و فرم بر بافت پیرامونی خود تسلط دارند. قرارگیری مکان‌های مذهبی در مکان‌های خاص مانند مراکز شهرها و محله‌ها و نقش ساختاری آنها در استخوان‌بندی شهرها و محله‌ها، دلیلی بر این مهم می‌باشد. گاهی اوقات مسیرهای پیاده مراکز شهری و محله‌ای نیز با فضاهای مذهبی درهم‌تنیده است مانند بافت مسجد جامع یزد و

یا تکیه‌های قدیمی در مراکز محله بافت قدیمی نایین. اهمیت مراکز مذهبی و توجه مردم و حکومتها در دوران بعد از اسلام باعث توسعه شهرها با مرکزیت فضاهای مذهبی شده است. توسعه بافت شهری با مرکزیت حرم امام رضا(ع) در شهر مشهد و حرم امامزاده‌ها در شهرهای قم، شیراز و بسیاری از شهرها و روستاهای ایران بسیار بارز و روشن است. بطوریکه بسیاری از این مراکز در گذشته بیرون محدوده واقع بوده، ولی با اهمیت و توجه وافر شیعیان، توسعه با محوریت این مراکز انجام شده است.

معنی و فضاهای مذهبی: برگزاری آیین‌ها، فعالیتها و رویدادهای مقدس مانند عبادت و نیایش جمعی و فردی، تعزیه و سوگواری و مراسم عبادی سیاسی مانند نماز جمعه، مراسم عقد و ازدواج و تشییع اموات و ... در فضاهای مذهبی ضمن پیوند روحی مردم به این مکانها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌نمایند. این معانی می‌توانند به اصول دین یا فروع آن مربوط باشند یا برداشتی از آنها و ... معانی مقدسی که بر ذهن هر ایرانی مسلمانی نقش بسته و ماندگار می‌ماند. برگزاری این رویدادها بطور مکرر در طول روز(نماز جماعت)، ماه و سال (ایام رمضان، محرم، صفر و ...) بوده و این تکرار عاملی بر ماندگاری مضاعف این معانی می‌باشد. علاوه بر آن مکان‌های مذهبی به‌عنوان مامن و پناهگاهی برای دردمندان و متوسلین به دین و بزرگان دینی برای نیایش و طلب حوائج و دعا برای گشایش در امور یا به‌عنوان مامن و پناهگاهی برای مسافران، درراه‌ماندگان، نیازمندان، فقرا و ... می‌باشد. عوامل فوق می‌تواند دلایلی بر ماندگاری فضاهای مذهبی در زندگی مردم و اذهان عمومی باشد. نمونه‌های متعددی در کشورهای اسلامی بویژه ایران وجود دارد که این اهمیت کلیدی را نشان می‌دهد: آران و بیدگل، شهر گنبدها و گلدسته‌ها، بطوریکه شهروندان آران و بیدگل این شهر را با امامزاده هلال‌بن‌علی(ع) می‌شناسند. فضاهای مذهبی اغلب به‌عنوان گره یا نشانه در تصویر ذهنی مردم جای دارند.

فضاهای مذهبی به‌عنوان گره

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از جلوخان، صحن، گنبدخانه، شبستان و ...) می‌توانند در ذهن انسان محل تلاقی، تمرکز و تراکم جمعی انسانها، وقوع رویدادهای آیینی (مانند نماز جماعت، تعزیه، عزاداری و سوگواری

محرم و ...) باشند. چرا که مطابق تعریف لینچ، ناظر می‌تواند به درون آنها وارد شده و کانون‌های مبدا و مقصد حرکت را بوجود آورند. توقف بر سر مزار، یا کنار ضریح، تجمع برای انجام مراسم‌های مذهبی، دسته‌های عزاداری و تماشای آنها، حتی خلوت و بیتوته شهروندان در این مکانها دلیلی بر گره بودن این مکانهاست.

شکل ۲. فضاهای مذهبی به‌عنوان محل تجمع و گره، امامزاده هلال در شهر آران و بیدگل

فضاهای مذهبی به‌عنوان نشانه

فضاهای مذهبی و اجزای آنها (اعم از گنبد، مناره، ورودی، ایوان و ...) می‌توانند در ذهن انسان به‌عنوان نقطه مبنا برای جهت‌یابی استفاده شود. به گفته لینچ نشانه‌ها در سلسله‌مراتب شهری دارای سلسله‌مراتب خود بوده، هر شهر دارای نشانه‌های شهری تا محله‌ای می‌باشد. بنابراین در هر شهر از بزرگترین فضای مذهبی مانند مسجد جامع یا مصلی گرفته تا مساجد و حسینیه‌های محلی و اجزای آنها همچون گنبد، ورودی، مناره می‌توانند نشانه‌ای در ذهن شهروندان تلقی شوند. این امر را از آدرس‌دهی مردم

می‌توان فهمید. اغلب اوقات مردم حتی گمشده خود را نیز از مسجد و مکانهای مذهبی جستجو می‌کنند. چراکه امکان رجوع به این مکانها بیشتر است.

در بیشتر مواقع فضاهای مذهبی به‌صورت گره و نشانه ادراک می‌شوند. البته اگر فضاهای مذهبی به‌صورت پهنه‌های بزرگ و وسیعی (شامل صحن‌های متعدد، شبستانها، گنبدخانه‌ها، رواقها، ورودیها، و ...) باشند می‌توانند به‌عنوان حوزه یا محله نیز ادراک شوند؛ مانند مجموعه حرم امام رضا(ع)، مصلی بزرگ تهران، مجموعه مسجدالحرام در مکه، مجموعه مسجدالنبی در مدینه، آرامستانهایی همچون بهشت‌زهرا در تهران، مجموعه حرم حضرت معصومه(علیها‌سلام) و فضاهای وابسته در قم و ... همچنین فضاهای مذهبی می‌توانند مسیرها یا راه‌هایی را بوجود آورند. مانند مسیر بین‌الحرمین در کربلا مابین حرم امام حسین(ع) و حضرت ابوالفضل(ع)، یا مسیر حرکت دسته‌های عزاداری در شهرها و روستاها، مسیر حرکت مراسم‌های آیینی مانند قالی‌شویان مشهد اردهال کاشان.

نمونه موردی؛ فضاهای مذهبی شهری

ری تنها منطقه باستانی استان تهران است که دارای آثار تاریخی و مکان‌های دیدنی زیادی است. این منطقه قطب توسعه توریسم مذهبی استان تهران نیز به‌شمار می‌آید. آستانه مقدس حضرت عبدالعظیم حسنی(ع) یکی از مهم‌ترین آثار تاریخی و مذهبی شهرستان ری است. سایر مکان‌های زیارتی این شهر عبارتند از: امامزاده عبدالله، مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، امامزاده هادی بی‌بی زبیده

شکل ۳. فضاهای مذهبی شهری و اجزای آنها به‌عنوان نشانه‌هایی مهم در تصویر ذهنی شهروندان: حرم حضرت شاه عبدالعظیم نشانه‌ای مهم در تصویر ذهنی مردم ری و تهران(راست)، ورودی امامزاده عبدالله شهری(وسط)؛ آرامگاهی در ابن بابویه، شهری (چپ)؛ ماخذ: نگارنده، ۱۳۸۸

مقبره یعقوب کلینی، بقاع اسماعیل، عین و غین، قلعه نو در فشابویه، عباس و ابراهیم در اسلام شهر، بی بی شهربانو، ابوالحسن، شیخ صدوق، عقیل و هادی (1388.wikipedia). در برخی روایات زیارت حضرت شاه عبدالعظیم (ع) برابر با زیارت حرم امام حسین (ع) عنوان شده است. شهرت و تعدد این فضاهای مذهبی بویژه مرقد شاه عبدالعظیم (ع) در سطح شهر تهران و حتی کل کشور و رفت و آمد زائران به منطقه، حال و هوا و رنگ و بوی مذهبی خاصی بخشیده است.

شکل ۴. نقشه شهری؛ ماخذ:
www.googlemap.com

در حال حاضر شهری به عنوان منطقه ۲۰ شهرداری تهران بوده ولی با هویتی مشخص و متمایز از سایر مناطق شهر تهران شناخته شده است. در طرح جامع تهران (۱۳۸۶)، ری به عنوان مرکز تاریخی مذهبی جنوب تهران، با عملکرد شهری، فراشهری، حوزه‌ای، منطقه‌ای تعیین شده است: شهری به عنوان یکی از هفت مرکز اصلی، با مقیاس شهری و فراشهری در استخوان بندی کالبدی شهر تهران معرفی شده است. در قرون اخیر به مرور نقش زیارتی ری به دلیل وجود حرم حضرت عبدالعظیم - بر نقش تجاری اش پیشی گرفته است و هر چند پس از توسعه تهران در عهد ناصری و تغییرات ساختاری سیاسی و اقتصادی اهمیت خود را در قرن بیستم به عنوان یک مکان مرکزی به تدریج از دست داده، اما به دلیل وجود این مرکز مذهبی، از سکونت و فعالیت‌های اقتصادی و اشتغال تهی نشده است. حوزه بلا فصل این پهنه، در کنار کوه بی بی شهربانو و چشمه علی، از موقعیت باثباتی طی قرون و اعصار متمادی برخوردار بوده و در حال حاضر شامل کاربری‌های مذهبی نظیر امامزاده عبدالله، گورستان ابن بابویه، حرم حضرت عبدالعظیم، کاربری‌های فرهنگی نظیر بنای تاریخی برج طغرل و سایر کاربری‌های خدماتی همچون ایستگاه مترو و پایانه شرق حرم و نیز پایانه شرق

شهری است (بوم‌سازگان پایدار، ۱۳۸۶). در این تحقیق به منظور استخراج جایگاه فضاهای مذهبی به دو طریق عمل گردید:

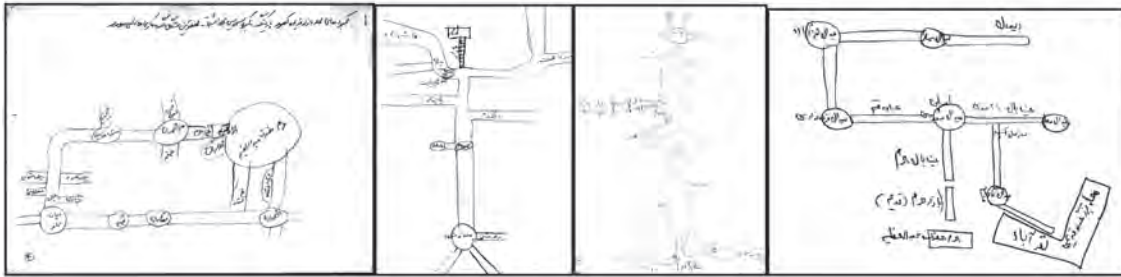
الف) سنجش از طریق تصاویر ذهنی

زیارتگاهها به عنوان مراکز فرهنگی و مذهبی و اجتماعی به عنوان نقطه عطفی در ساختار شهر نقش آفرینی می‌نمایند. این مراکز با تحت‌الشعاع قرار دادن فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی، منطقه را به یک شهر زیارتی تبدیل می‌کنند (سلطان‌زاده، ۱۳۷۳، ص ۴۵). نمونه بارز این تاثیر و ایجاد شهر زیارتی، شهرهای مشهد، قم، شهر ری و آران و بیدگل می‌باشد که کانون شکل‌گیری شهر و بافت شهری محسوب معاصر می‌شوند. مراکز و مجموعه‌های مذهبی بویژه بقاع متبرکه هم از لحاظ فرمی و هم از لحاظ محتوای فرهنگی و اجتماعی و رویدادهای مربوطه به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای شیعی محسوب می‌شوند.

برای مطالعه موردی، شهر ری که دارای مراکز و بناهای مذهبی و تاریخی متعددی است انتخاب شده است. در این مطالعه، برای استخراج تصویر ذهنی پرسشنامه مربوطه تصویر ذهنی به تعداد ۶۸ مورد بین ساکنان محله‌های نفرآباد، سرتخت و پاچنار؛ ابران و کسبه بطور مساوی بین زنان و مردان و نیز گروه‌های سنی متفاوت توزیع شد. که با توجه به پرسشنامه‌های تکمیل شده، از بین آنها تصویر ذهنی ۴۰ شهروند شهری در نقاط مختلف این منطقه استخراج گردید. این امر بدون تاکید بر فضاهای مذهبی و تاثیرگذاری قبلی در نظر و ذهنیت شهروندان از طرف محقق انجام شد. سپس با تحقیق در این تصاویر، اهمیت و تکرار ترسیم فضاهای مذهبی استنتاج شدند. در این تصاویر که نمونه‌هایی از آن را در شکل ۵ ارائه شده است.

در تمامی این تصاویر (شکل ۵) ترسیم نقشه ذهنی از حرم حضرت عبدالعظیم (ع) شروع شده و بقیه فضاها، اعم از بازار، خیابان میدان، محله و ... در ارتباط با این مرکز و نشانه مهم ترسیم شده است. در این تصاویر که جمع‌بندی و روی هم‌پوشی آنها در شکل ۲ ارائه شده است تصاویر به صورت عناصر پنجگانه لینیچی (راه، گره، لبه، نشانه و محله) ترسیم و بیان شده است. همچنین در این تصاویر و نقشه‌های ذهنی، تعداد تکرار عناصر و فضاها، شمارش شده و در نمودار میله‌ای شماره ۳ ارائه شده است. بر اساس این نتایج فضاهای مذهبی بویژه حرم حضرت عبدالعظیم

شکل ۵- چهار نمونه از تصاویر ذهنی شهروندان شهرری

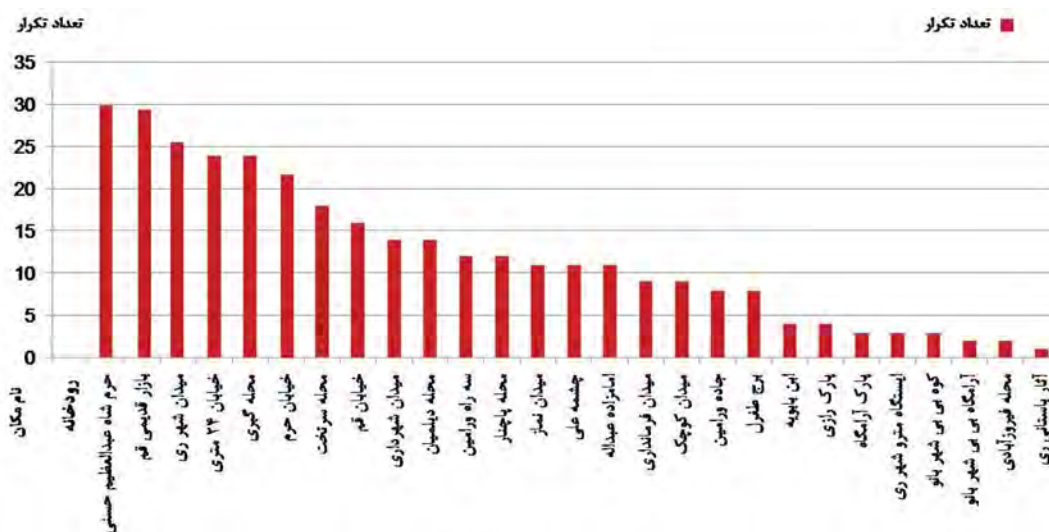
(ع)، در راستای شمالی-جنوبی است. ۲- در نقشه‌های ذهنی شهروندان، دو عنصر حرم حضرت عبدالعظیم و بازار تاریخی شهر ری در تمامی نقشه‌ها، عنوان شده‌اند که به مثابه قلب تپنده شهر ری نقش آفرینی می‌نمایند. ۳- برخی از مسیرها و گره‌ها مانند خیابان حرم و میدان شهرری نیز که در مسیر رسیدن به حرم حضرت عبدالعظیم قرار دارند، جایگاه پررنگ‌تری دارند. ۴- عناصر تاریخی شهر ری مانند محله‌های قدیمی، برج طغرل و چشمه علی نیز در تصویر ذهنی برخی شهروندان حائز اهمیت هستند. ۵- حرم حضرت عبدالعظیم (ع) به عنوان ارسن شهری که علاوه بر کارکرد زیارتی دارای فضاهای درمانی، پذیرایی، آموزشی و فرهنگی عمل می‌نماید بر ویژگی حیاتی آن می‌افزاید.

بیشترین تکرار را داشته است. پس از آن مکانهای تاریخی بویژه بازار تاریخی شهرری، برج طغرل، محله‌های قدیمی یا در ارتباط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند محله گبری، پاچنار، سرتخت و نقرآباد بیشترین تکرار را داشته‌اند. لازم به ذکر است که فضاهای مرتبط با حرم حضرت عبدالعظیم (ع) مانند بازار تاریخی، خیابان آستانه، خیابان (پیاده‌راه) حرم، میدان شهرری و ... بدلیل نقش ساختاری حرم حضرت عبدالعظیم (ع) می‌باشد. به‌طور کلی در این تصاویر، فضاهای مذهبی به‌صورت گره‌ها و نشانه‌هایی برجسته ترسیم شده‌اند. در نقشه یکپارچه که به‌نوعی ساختار شهر را از منظر ذهنی شهروندان ارائه می‌نماید نکات زیر استنباط می‌شود: ۱- ساختار شهر ری شامل مسیرها و گره‌هایی و نشانه‌های کلیدی، منبعث از حرم حضرت عبدالعظیم

شکل ۶. جمع‌بندی و تحلیل تصویر ذهنی شهروندان و نقشه یکپارچه تصویر ذهنی؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق

شکل ۷. تعداد تکرار عناصر تصویر ذهنی (با جمع‌بندی نقشه ذهنی شهروندان)؛ ماخذ: یافته‌های تحقیق

جدول ۱. الف) لیست مکانهای مورد علاقه مصاحبه‌شوندگان که بعد از دریافت پاسخها برای تحلیل داده‌ها، شماره‌گذاری شده‌اند.

شماره	نام مکان	شماره	نام مکان
۱	حرم حضرت شاه عبدالعظیم	۱۵	محلہ پاچنار
۲	خیابان آستانه	۱۶	محلہ هاشم آباد
۳	بازار قدیمی شهری	۱۷	محلہ سرتخت
۴	میدان شهری	۱۸	خیابان ۲۴ متری
۵	خیابان حرم	۱۹	میدان نارنج
۶	امامزاده عبدالله	۲۰	میدان کوچک
۷	سه راه ورامین	۲۱	پارک رازی
۸	برج طغرل	۲۲	میدان فرمانداری
۹	بی بی شهربانو	۲۳	میدان شهرداری
۱۰	ابن بابویه	۲۴	ایستگاه مترو شهری
۱۱	چشمه علی	۲۵	میدان نماز
۱۲	قلعه گبری	۲۶	میدان معلم
۱۳	محلہ نفرآباد	۲۷	میدان مادر
۱۴	محلہ دیلمیان	۲۸	خیابان قم

این بخش از پرسشنامه، این پرسش از شهروندان به عمل آمد: چه مکانهایی را دوست دارید (مکانهای مورد علاقه خود را به ترتیب اولویت نام ببرید)؟ مصاحبه‌شوندگان، مکانهای مورد علاقه خود را به دلخواه و به ترتیب با ذکر نام و شماره گذاری به‌طور نوشتاری یا

ب) سنجش میزان تعلق خاطر شهروندان با تکنیک پرسش از شهروندان در این بخش از بین ۶۸ نفر مصاحبه‌شوندگان؛ برخی از پرسش‌شوندگان تصویر ذهنی را انجام نداده و فقط پرسش تعلق خاطر را پاسخ دادند که تعداد آنها ۵۴ نفر می‌باشد. در

ب) اولویت مکانهای انتخابی پرسش شوندگان

جدول اولویت انتخاب های پرسش شوندگان:																
مصحح شونده	انتخاب ۱	انتخاب ۲	انتخاب ۳	انتخاب ۴	انتخاب ۵	انتخاب ۶	انتخاب ۷	انتخاب ۸	انتخاب ۹	انتخاب ۱۰	انتخاب ۱۱	انتخاب ۱۲	انتخاب ۱۳	انتخاب ۱۴	انتخاب ۱۵	انتخاب ۱۶
مصحح شونده ۱	۱	۳	۲۵	۴	۱۳	۱۶	۱۰	۱۲	۱۱							
مصحح شونده ۲	۱	۶	۱۰	۹	۲۲	۲۴	۸									
مصحح شونده ۳	۱	۹	۲۶	۱۱	۲۵	۲۷	۱۸	۸	۱							
مصحح شونده ۴	۱	۳	۲۵	۲۲	۸											
مصحح شونده ۵	۵															
مصحح شونده ۶	۱	۴	۲۷	۲۲	۲۰	۲۴	۲	۵								
مصحح شونده ۷	۱															
مصحح شونده ۸	۱	۴	۱۱	۱۴	۲۴	۸	۱۰	۵								
مصحح شونده ۹	۱	۴	۱۲	۱۴	۱۱	۲۶	۵									
مصحح شونده ۱۰	۱	۲۵	۱۸	۴	۳	۱۳	۲۲	۱۹	۹	۸						
مصحح شونده ۱۱	۶	۱۰	۱	۲	۷											
مصحح شونده ۱۲	۱۰	۸	۱۰	۱	۱۲	۱۴	۳									
مصحح شونده ۱۳	۱۸	۵														
مصحح شونده ۱۴	۱	۱۲	۴													
مصحح شونده ۱۵	۱	۱۰														
مصحح شونده ۱۶	۱	۳	۶	۱۰	۹											
مصحح شونده ۱۷	۱۲	۸	۱۱	۶												
مصحح شونده ۱۸	۱	۳	۵	۴	۱۷	۱۵	۱۴									
مصحح شونده ۱۹	۱	۳	۵	۴	۱۹	۱۳	۲۲	۲۵	۱۸							
مصحح شونده ۲۰	۱	۲	۳	۵	۴	۷	۲۲	۲۵	۲۳	۱۷						
مصحح شونده ۲۱	۱	۳	۵	۴	۷	۱۷	۱۵									
مصحح شونده ۲۲	۱	۳	۴	۱۲	۲۴	۸	۱۰	۶	۹	۱۱						
مصحح شونده ۲۳	۱	۹	۱۰	۹	۱۳	۱۸										
مصحح شونده ۲۴	۱	۳	۴	۶	۱۰	۹	۱۰	۱۲								
مصحح شونده ۲۵	۱	۳	۵	۱۱	۸	۹										
مصحح شونده ۲۶	۱	۳	۱۳	۱۷	۶	۷	۸	۱۰	۱۴							
مصحح شونده ۲۷	۱	۶	۱۰	۹												
مصحح شونده ۲۸	۱	۶	۹	۸	۱۰	۳										
مصحح شونده ۲۹	۱	۳	۲۴													
مصحح شونده ۳۰	۱۳	۲	۳	۶												
مصحح شونده ۳۱	۱	۳	۱۰	۱۲												
مصحح شونده ۳۲	۱	۶	۶													
مصحح شونده ۳۳	۱	۱۰	۱۷													
مصحح شونده ۳۴	۱	۶														
مصحح شونده ۳۵	۱۷	۲														
مصحح شونده ۳۶	۱	۳														
مصحح شونده ۳۷	۱	۶														
مصحح شونده ۳۸	۱	۱۰														
مصحح شونده ۳۹	۱	۱۲														
مصحح شونده ۴۰	۶	۲														
مصحح شونده ۴۱	۱	۳														
مصحح شونده ۴۲	۱۰	۳														
مصحح شونده ۴۳	۱	۵														
مصحح شونده ۴۴	۱	۵														
مصحح شونده ۴۵	۱	۵														
مصحح شونده ۴۶	۸۰	۸														
مصحح شونده ۴۷	۱	۸														
مصحح شونده ۴۸	۱	۸														

مصاحبه شونده ۴۹	۱	۱۵																		
مصاحبه شونده ۵۰	۲	۱۳																		
مصاحبه شونده ۵۱	۱	۱۷																		
مصاحبه شونده ۵۲	۱	۱۰																		
مصاحبه شونده ۵۳	۱	۲																		
مصاحبه شونده ۵۴	۱	۳																		

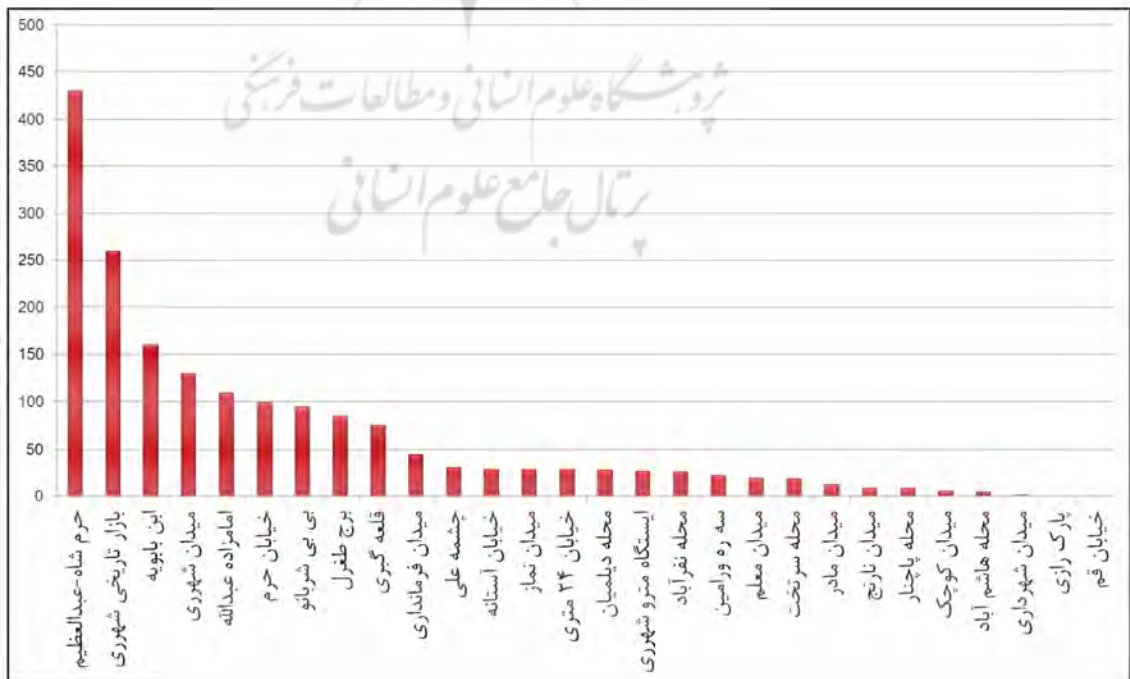
کلی در بین ۲۸ مکان مورد اشاره از سوی مصاحبه‌شوندگان، مکانهای مذهبی از میزان تعلق خاطر بیشتری نسبت به سایر فضاهای عمومی شهری برخوردارند (نمودار شماره ۳). بطور کلی نقش کلیدی و برجسته مراکز مذهبی، فرهنگی و تاریخی بویژه حرم حضرت شاه عبدالعظیم بسیار پررنگ و تعیین کننده می‌باشد.

در تحلیل خروجی داده‌های تکنیک پرسش‌گری از مکانهای موردعلاقه شهروندان نکات زیر استنباط می‌شود:

۱- پرسش‌شوندگان حداکثر ده مکان را به عنوان مکان مورد علاقه بیان نموده‌اند. برخی از افراد دو یا چند مکان را عنوان نموده‌اند که حرم حضرت عبدالعظیم (ع) تقریباً در تمامی پاسخها قید شده است. ۲- بازار تاریخی شهر ری، که بعد از حرم حضرت عبدالعظیم (ع) بیشترین تکرار را داراست، به‌عنوان دومین مکان با تعلق خاطر بالا در میان پرسش‌گران است که همجواری بازار با

شفاهی به مصاحبه‌گر اعلام نموده و نتایج آن در جدول زیر خلاصه شده است. در پرسش مذکور بدون هیچگونه اعمال نظر و با پرهیز ارائه پیشنهاد به پرسش‌شوندگان انجام گردید بطوریکه در این بخش مکانهایی با تکرارهای کم و زیاد در پاسخ‌ها دریافت گردید. تمامی مکانهایی که پاسخها عنوان شده بود، اعم از مکانهای پر تکرار یا مکانهای کم تکرار در خروجی پژوهش لحاظ شده‌اند. مطابق این جدول، ۴۳ نفر از ۵۴ نفر، حرم حضرت شاه عبدالعظیم (ع) را در اولویت اول، یک نفر در اولویت دوم، ۷ نفر در اولویت سوم و ۴ نفر در اولویت چهارم علاقه خود انتخاب نموده است. همچنین پس از آن بازار قدیمی شهرری (که در ارتباط تنگاتنگ ساختاری و فضایی با حرم حضرت شاه عبدالعظیم قرار دارد) در اولویت انتخاب پرسش‌شوندگان قرار دارد. همچنین مجموعه آرامگاهی ابن‌بابویه، میدان شهرری، امامزاده عبدالله، خیابان حرم، بی‌بی‌شهربانو از انتخاب‌های بالایی برخوردار هستند. به طور

شکل ۸. مقایسه میزان تعلق خاطر شهروندان به فضاهای عمومی شهرری؛ مکانهای مذهبی بالاترین میزان تعلق خاطر؛ ماخذ: مولائی، (۱۳۸۸) - (با امتیازدهی به اولویتهای انتخابی، بترتیب اولویت اول بیشترین امتیاز ۱۰؛ و اولویت دوم ۹، اولویت سوم ۸... و اولویت دهم ۱ امتیاز)

مجموعه حرم حضرت عبدالعظیم (ع) در این امر موثر است. بنابراین توجه به یکپارچگی و اتصال فضاهای پیرامون در طرح‌های توسعه محدوده با مرکزیت حرم حضرت عبدالعظیم (ع) ضروری است. ۳- فضاهای دیگر همچون گورستان ابن بابویه، امامزاده عبدالله، بی‌بی شهربانو نیز فضاهای مذهبی هستند که به عنوان نشانه شهری و گرهی برای حضور و تعاملات اجتماعی محسوب می‌شوند. ۴- مسیرها و گره‌های منتهی به حرم همچون خیابان حرم و میدان شهر ری که در مسیر حرکت به حرم حضرت عبدالعظیم (ع) قرار دارند از جمله مکانهای مورد تعلق خاطر بالا در پاسخ‌ها بوده‌اند. این فضاها که به نوعی جزئی از ساختار شهری، اتصال به قلب شهر ری یعنی حضرت عبدالعظیم (ع) را ایفا می‌نمایند حیات و اهمیت خود را مدیون حرم حضرت عبدالعظیم (ع) می‌باشند. ۵- زندگی شهری و حیات مدنی در شهر ری با فضاهای مذهبی بویژه حرم امامزادگان و بقاع متبرکه عجین می‌باشد به عنوان نشانه‌های عینی و ذهنی و مکانهایی برای تعامل اجتماعی و حضور و آرامش تلقی می‌شوند.

نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

بطور کلی مذهب نقش مهمی در زندگی فردی و اجتماعی انسانها دارد. این مهم در زندگی روزمره مردم، بویژه در ایام و مناسبتهای خاص بوضوح قابل مشاهده است. بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در تصویر ذهنی شهروندان می‌تواند این موضوع را به‌طور مشخص نمایش داده و در برنامه‌ریزی و طراحی شهری، ابزار سنجش آراء و نظرات مردمی محسوب شود. همچنین بکارگیری «تکنیک استخراج تصویر ذهنی» و «پرسش در مورد تعلق خاطر» می‌تواند موجب ارتقای کیفیات برنامه‌ها و طرح‌های شهری شود. هدف این نوشتار به‌طور خاص بررسی جایگاه فضاهای مذهبی در سیمای شهر می‌باشد. این مهم از این جهت مورد توجه است که فضاهای مذهبی یکی از ارکان هویتی و شاخصه فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است و توجه به آنها به‌همراه مدنظر قرار دادن نظرات شهروندان می‌تواند متضمن حیات فرهنگی اجتماعی شهرهای ایرانی است. این امر در دوره‌های گذشته جایگاه مستحکمی در شهرهای ایرانی داشته است. اما در دوره معاصر با تحولات فرهنگی اجتماعی، تحقیق در ابعاد موضوع می‌تواند راهنمای برنامه‌ریزی و طراحی شهرها با رویکرد بومی‌گرایی باشد.

در نمونه موردبررسی، شهری، اهمیت فضاهای مذهبی در سیمای شهر از دو طریق بررسی شد: ۱) استخراج تصویر ذهنی شهروندان، که با توجه به تاکید شهروندان در کیفیت و کمیت عناصر نقشه ذهنی و روی هم‌پوشی نقشه‌ها؛ فضاهای مذهبی به‌عنوان گره‌ها و نشانه‌هایی مهم؛ نقطه آغازین و کانونی نقشه‌های ذهنی بودند. ۲) پرسش از شهروندان درباره ذکر مکانهای مورد علاقه به ترتیب اولویت، که باز، فضاهای مذهبی بیشترین و بالاترین میزان تعلق خاطر را دربرداشت. این مکانهای عبارتند از: حرم حضرت شاه عبدالعظیم (ع) و فضاهای پیرامونی آن (شامل بازار تاریخی شهری، خیابان حرم، میدان شهری و ...). مجموعه آرامگاهی ابن بابویه، امامزاده عبدالله، بی‌بی شهربانو و ...

همچنین در نمونه مورد بررسی مجموعه‌های جدیدالاحداثی همچون پارک رازی، سینمای جدید، بزرگراه (کمربندی) شهری، پاساژها و مجموعه‌های تجاری و ... در تصویر ذهنی مصاحبه‌شوندگان و اولویت‌های موردعلاقه‌شان جایگاهی نداشته است. بنابراین با تامل در این نتایج، این پرسش مطرح می‌شود که در برنامه‌ریزی و طراحی شهری چنین شهرهایی تا چه اندازه به زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی توجه شده است؟ همچنین این تحقیق بر اهمیت کلیدی ابعاد «شناخت، تحلیل و ارزیابی برنامه‌ها» و طرحهای شهری از طریق مراجعه به تصویر ذهنی شهروندان، نظرسنجی و مدنظر قرار دادن آن در فرایند توسعه شهری تاکید می‌نماید. احساس تعلق و دلبستگی افراد به این مراکز می‌بایست از طریق برنامه‌ها و طرحهایی با محوریت این مراکز تقویت شود. این امر از طریق حفاظت و احیای اجزا و عناصر خاطره‌انگیز و تامین زیرساختها و خدمات مورد نیاز، می‌تواند محقق شود. همچنین احیا و بهسازی بافتهای فرسوده پیرامون این مراکز مذهبی، بویژه بافت پیرامون حرم شاه عبدالعظیم، می‌تواند به کیفیات و رونق این مراکز بیافزاید. توسعه شهری در بافتهایی با مراکز و مجموعه‌های مذهبی و فرهنگی بایستی بر حفاظت و ارتقای کیفیات مراکز و مجموعه‌های مذکور تاکید نماید. توسعه زمینه‌گرا در حوزه‌های پیرامونی و فراگیر در ابعاد مختلف کالبدی، فضایی، حمل‌ونقل، فرهنگی و اجتماعی می‌تواند با الگوسازی و احترام به عناصر ارزشمند بافت انجام پذیرد.

منابع و ماخذ

۱. امین‌زاده، بهناز (۱۳۷۹) حسینیه‌ها و تکایا: بیانی از هویت شهرهای ایرانی، نشریه علمی پژوهشی هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، شماره ۶، صص ۵۵-۶۶.
 ۲. بتلی، ای‌ین و همکاران (۱۳۸۵) محیط‌های پاسخده، ترجمه دکتر مصطفی بهزادفر، تهران، انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران، چاپ دوم.
 ۳. بوم‌سازگان پایدار (۱۳۸۶) طرح جامع تهران، چکیده طرح جامع تهران، قابل دسترسی در سایت مرکز مطالعات و برنامه‌ریزی شهرداری تهران www.rpc.tehran.ac.ir
 ۴. پاکزاد، جهان‌شاه (۱۳۸۶) مجموعه مقالاتی در باب معماری و طراحی شهری: سیمای شهر و آنچه کوین لینچ از آن می‌فهمید، تهران، انتشارات شهیدی، صص ۱۴۹-۱۷۱
 ۵. پاپلی یزدی، محمدحسین و سقایی، محمد (۱۳۹۰) گردشگری ماهیت و مفاهیم، تهران، انتشارات سمت.
 ۶. تیموتی، دالن. جی و دنیل. ج اولسن (۱۳۹۲) گردشگری، دین و سفرهای معنوی. تهران. نشر جامعه‌شناسان.
 ۷. دانش‌پژوه، منوچهر (۱۳۸۵) بررسی سفرنامه‌های دوره صفوی، اصفهان، فرهنگستان هنر.
 ۸. زنگ‌آبادی علی و باقری‌کشکولی، علی (۱۳۹۲) تحلیلی بر نقش بقاع تبرکه در توسعه گردشگری مذهبی، نخستین کنگره بین‌المللی امامزادگان، سازمان اوقاف و امور خیریه استان اصفهان و دانشگاه اصفهان، جلد دوم، صص ۷۷۱-۷۹۵.
 ۹. ابن‌بطوطه (۱۳۷۰) سفرنامه ابن بطوطه، ترجمه محمدعلی موحد، انتشارات آگاه
 ۱۰. سلیمانی، سعید (۱۳۸۸) طرح مرمت و احیای مقبره و میر بزرگ، سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی.
 ۱۱. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
 ۱۲. مک لولین، شون (۱۳۸۳) دین مراسم مذهبی و فرهنگ، ترجمه افسانه نجاریان، اهواز، نشر رسش.
 ۱۳. هیل، درک و گرابر اولگ (۱۳۶۸) معماری و تزئینات اسلامی، ترجمه مهرداد وحدتی، تهران،
- انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. قمی، حسن (۱۳۶۱) تاریخ قم، به کوشش سیدجلال تهرانی، تهران، نشر توس.
 ۱۵. کمپر، انگلبرت (۱۳۶۳) سفرنامه کمپر، ترجمه کیکاووس جهانداری، تهران، انتشارات خوارزمی.
 ۱۶. خرمشاهی، بهاء‌الدین (۱۳۷۲) دین‌پژوهی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 ۱۷. مدنی، ملا عبدالرسول (۱۳۷۰) تاریخ کاشان، کاشان، چاپ اول.
 ۱۸. هیلن براند، روبرت (۱۳۷۷) معماری اسلامی فرم عملکرد معنی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، انتشارات پردازش و برنامه‌ریزی شهری وابسته به شهرداری تهران.
 ۱۹. هیلن براند، روبرت (۱۳۸۹) مقابر، گردآورنده محمد یوسف کیانی، معماری ایران (دوره اسلامی)، ترجمه کرامت‌الله افسر، تهران، انتشارات سمت، صص ۵۸-۱۱۸.
 ۲۰. بلر، شیلا. بلو، جانانان (۱۳۹۰) هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آزند، تهران، انتشارات سمت.
 ۲۱. فرگاس، جوزف پی (۱۳۷۹) روانشناسی تعامل اجتماعی، (رفتار میان‌فردی)، ترجمه خشایار بیگی و مهرداد فیروزبخت، تهران، انتشارات ابعاد.
 ۲۲. همیلتون، ملکم (۱۳۹۰) جامعه‌شناسی دین، ترجمه محمد دهقانی، تهران، نشر ثالث.
 ۲۳. کارمونا، ماتيو (۱۳۸۵) مکان‌های عمومی - فضاهای شهری (ابعاد طراحی شهری)، ترجمه پروین پرتوی، تهران، دانشگاه هنر، چاپ اول.
 ۲۴. کیانی، محمدیوسف (۱۳۸۱) تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت، چاپ چهارم.
 ۲۵. لینچ، کوین (۱۳۸۱) شکل خوب شهر، ترجمه حسین بحرینی، انتشارات دانشگاه تهران، تهران.
 ۲۶. علی‌آبادی، بیژن (۱۳۹۰) تهران و تکیه‌هایش، مقاله اینترنتی، سایت انجمن مفاخر معماری ایران، www.ammi.ir
 ۲۷. مطهری، مرتضی (۱۳۷۰) فطرت، تهران، انتشارات صدرا، چاپ دوم.
 ۲۸. مولائی، اصغر (۱۳۸۸) پروژه نهایی درس روشهای طراحی شهری ۲: تجزیه و تحلیل شهری بر

30. Prentice, R (1993): *Tourism and Heritage attractions*, London and New York, Route Ledge.
31. Cohen, Erik (1992): "Pilgrimage centers: concentric and exocentric" *Annals of Tourism Research* 19, pp. 50-33.
32. www.googlemap.com
29. Eccles, Gavin and Costa, Jorge (1996): Perspectives on tourism development, *International Journal on Contemporary Hospitality Management*, Volume 9, P84.

اساس هنجار خوانایی و تعلق خاطر، مدرس: دکتر مصطفی بهزادفر، دوره کارشناسی ارشد طراحی شهری، دانشگاه علم و صنعت ایران، نیمسال اول تحصیلی ۸۹-۱۳۸۸.

مدیریت شهری

فصلنامه مدیریت شهری
Urban Management
شماره ۵۱ تابستان ۱۳۹۷
No.51 Summer 2018